

भारतीय ज्ञान आणि सामाजिक परिवर्तना करिता पाली भाषेचे महत्व समस्या व उपाय

संशोधिका

वीणा वसंतराव मानवटकर

मो.नं. 9657398851

ईमेल: piyumanwatkar@gmail.com

प्रा. डॉ. रीना बावनकुळे

सहाय्यक प्राध्यापक (तत्वज्ञान विभाग)

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान

संस्था, नागपुर.

सारांश-

भारत देश हजारो वर्षांपासून बहुभाषिक देश होता. कुणा एका भाषेचे महत्व या देशात प्राचीन काळापासून नव्हते विविधतेने नटलेल्या देशात अनेक भाषिक लोक राहत असत. ज्यांची-त्यांची भाषा वेगवेगळी होती. येथे भाषा सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक काळानुसार बदलत गेली. संस्कृत, प्राकृत, पाली, अपभ्रंश, मागधी, अर्धमागधी, पैशाची अनेक भाषा भारतात प्राचीन काळापासून होत्या. भारतीय परंपरा भाषांची अतुट सहसंबन्ध आहे. त्याच प्रमाणे पाली भाषेचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. पाली भाषा जनसामान्यांची भाषा होती. तथागत गौतम बुद्धानी पाली भाषेत आपले उपदेश दिले. त्यांनी लोकाभिमुख असे पाली भाषेचे स्वरूप सामान्य माणसापर्यंत पोहचविले. संस्कृत भाषा पंडित ब्राह्मणांची होती. वेद, पुराण यज्ञ, ह्या भाषेत लिहिलेले होते. उच्चतम पातळी धारण केलेल्या उच्चवर्णीयांची ही भाषा होती. उलट पाली भाषा सामान्य लोकांची होती. गौतम बुद्धानी बहुजनांच्या हिता, सुखाकरिता पाली भाषेत उपदेश दिले. त्यांनी आपले उपदेश पाली भाषेत दिले. जेव्हा त्यांनी या भाषेची निवड केली तेव्हा त्यांची भाषा पालीच असावी. कारण शिक्षण प्रणाली किंवा भाषेचा तेव्हा विकास झालेला नव्हता. केवळ बोलचालीची भाषा होती. त्यांच्या पूर्वजांची भाषा ही पाली असावी. त्यामुळे त्यांनी ह्या भाषेत उपदेश देण्याकरिता निवड केली असावी. जिथे संस्कृत उच्चवर्णीय ब्राह्मणांची भाषा होती, तिथे पाली सामान्य जनतेची भाषा होती. गौतम बुद्धानी समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, सामाजिक न्यायाद्वारे लोकांना उपदेश दिला. त्यांच्या विकासाचा केंद्रबिंदु मानव होता. त्यांनी उच्च-नीचता भावना आपल्या उपदेशात ठेवली नाही. पाली भाषेत तयार केलेले त्रिपिटक, विनयपिटक, सुत्तपिटक, अभिधम्म पिटक आजही भारत देशात नाही तर जगात त्याचे पठण करताना आपण बघत आहोत. एवढी बुद्धतत्वज्ञानाची ओळख जगात आहे. त्रिपिटकात अनेक नीतीमूल्य देणारे ग्रंथ आहेत. धम्मपद, जातक कथा, मिलिंद प्रश्न, विसुद्धीमग थेरीगाथा, अनेक ग्रंथ धार्मिक दृष्ट्या नाहीतर भाषिक दृष्टीकोणातून साहित्याचे प्रचंड भंडार आहेत. नैतिक दृष्टीने, मानवाच्या विकासाच्या दृष्टीने पाली भाषेचे महत्व प्राचीन काळापासून आजतागायत महत्वपूर्ण आहे. दुःखीताचे दुःख नष्ट करून सुखाकडे वाटचाल करणारे पाली साहित्य आहे. संस्कृत साहित्यापेक्षा आजही पाली साहित्याचे वाचक अधिक प्रमाणात आहेत. कारण भारत हा देश बहुजनांचा शोषितांचा आहे. त्यामुळे जनसामान्यांचा आधार पाली भाषा आहे. तर उच्चवर्णीयांची भाषा संस्कृत आहे. पाली शब्दाचा अर्थ पंक्ति 'ओळ' असा आहे. ज्यामध्ये बुद्ध उपदेश संकलित आहेत. गौतम बुद्धानी पाली भाषेत उपदेश दिलेले आहेत. त्यामुळे त्यांना बुद्धवचन असे म्हटलेले आहे. पहिल्यांदा मागधी असे बोलल्या जात होते. कारण तथागत गौतम बुद्ध मगध देशात उपदेश देत होते. कालांतराने मागधीचे 'पाली' असे नाव झाले. आज 'पाली' नावाने बुद्धांचे भाषा साहित्य भारतातच नाही तर देश विदेशात गेलेले आहे. पाली भाषा लोकजीवनचे नैतिक साहित्य म्हणून उदयास आलेले आहे. इथे कुठेही भेदभावाची भावना निर्माण होत नाही. बुद्धांची सम्यक दृष्टी, सम्यक आचरण करुणा मैत्री जनमानसाबद्दल प्रेम, जिद्दाळा तसेच समता धिष्टीत समाजनिर्मितीची धरोहर म्हणून हे साहित्य नावारूपास आलेले आहे.

बिज शब्द-

पाली भाषा, संस्कृत भाषा, बुद्धघोष, पाठ, पंक्ती, त्रिपिटक, ओळ, अट्टकथा, अनुटिका, टिकासाहित्य, बुद्धवचन, सुत्तपिटक, विनयपिटक, अभिधम्म पिटक, मागधी भाषा, अनुपिटक साहित्य.

विषयाचा परिचय (प्रस्तावना)-

कोणत्याही भाषेचा अभ्यास करताना आपणास त्या भाषेचे महत्व काय आहे, ती भाषा कोणत्या दृष्टीने देण्यात आली आहे, त्यांचे समाजाकरिता काय योगदान आहे, यांचे नेहमी मनात विचार येतात. त्यामुळे या विषयाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा पाली भाषा समाज परिवर्तनाची भाषा आहे असे लक्षात आले. तथागतांनी जनसामान्यांना संगितले की आपल्या भाषेत धम्माचा अभ्यास करा. त्यांनी प्रचार प्रसार करण्यास अनुमती दिली. त्यामुळेच संस्कृत पेक्षा पाली भाषेला प्रचार प्रसाराचे माध्यम बनविले. पाली भाषा बुद्ध उपदेशाची संदेश वाहिनी असे म्हटले जाते. तथागतने आपल्या भाषेचा प्रमुख उद्देश मानवनिर्मित समाज रचनेचे मुख्य पैलू समजले. बुद्धांचे उपदेश केवळ जनसामान्यांपर्यंत विद्वानांपर्यंतच नाही तर महिला, मुले, भिक्खु-भिक्खुणी,

उपासक-उपसिका तर समाजाच्या सर्वात खालच्या स्तरातील लोकांपर्यंत जाईल असे आहे. पाली भाषेचे तीन पिटक अनुपिटक, टिका, अट्टकथा अशा प्रकारे फार मोठे साहित्य भंडार आहे. गद्य पद्य असे साहित्य निर्माण झालेले आहे. काव्यमय दृष्ट्या ह्या ग्रंथाचे अनुपम असे महत्व आहे. भाषेच्या दृष्टीकोणातून अभिधम्म आणि मिलिंद प्रश्न हा ग्रंथ अतिशय महत्वाचा आहे. पाली भाषा समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता नैतिक मूल्य, लोककल्याणाची भाषा आहे. साहित्यिक दृष्टीने पाली भाषेचे महत्व तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचविण्याचा बुद्धांचा जनमानस होता. त्यामुळे त्यांनी आपले शिष्य चारही बाजूला पाठविलेले आहेत. बुद्धांचा धम्म पाली भाषेत असल्यामुळे त्यांच्या शिष्यांनी प्रचार-प्रसाराचे माध्यम पाली भाषाच आहे.

पाली भाषेच्या संदर्भात विद्वानांची मत-

- 1) अट्टकथाकार बुद्धघोष म्हणतात मूल त्रिपिटक किंवा बुद्धवचन ह्या शब्दात पाली भाषेचा प्रयोग केलेला आहे. पाठ किंवा मूल त्रिपिटक अशा प्रकारे निश्चित रूपाने पालीचा अर्थ केलेला आहे. पाली भाषेचा अर्थ सांगताना सुप्रसिद्ध अट्टकथाकार पाली म्हणजेच बुद्धवचन आहेत त्यांनी पाली शब्दाला पंक्ती किंवा ओळ याप्रमाणे त्यांनी तीन मताद्वारे आपली समीक्षा केलेली आहे.^१
- 2) भिक्षु जगदीश काश्यप यांच्या मतानुसार पाली शब्दाचा अर्थ धम्मपरियाय ह्या शब्दाचा अर्थ पलियाय-पालियाय असा करण्यात आलेला आहे.^२ अशा प्रकारे पाली शब्दाचा अर्थ भिक्षु जगदीश काश्यपांनी सांगितलेला आहे. पाली म्हणजेच बुद्धवचन आहे. त्यामुळे हळू हळू शब्दरचना बदलून पाली असे झालेले आहे. त्रिपिटकत अनेक ठिकाणी धम्म पालियाय असा उल्लेख आलेला आहे.
- 3) भिक्षु सिद्धार्थ यांचे मते पाली शब्दाचा उगम पाठ शब्दापासून झालेला आहे. पाठ शब्दाचा दुसरा रूप पालि किंवा पाळि सांगितलेला आहे. या शब्दाचा उपयोग वेद पाठासाठी केल्या जात होता बुद्धकाळात सुद्धा ब्राह्मण परंपरा होती. जेव्हा अनेक ब्राह्मण बुद्धमताला प्रभावित झाले, तेव्हा वेद पाठासाठी वापरत असत. नंतर बुद्धावचनासाठी वापरणे सुरू केले. पाठ शब्द संघात येऊन पाळ झाला. उत्पत्तीच्या दृष्टीने पाळि शब्दाचा पाली झाला.^३

पाली भाषेचे मुळ स्थान - विद्वानांचे मत-

बुधघोषाचे मते पाली मगधची भाषा आहे. त्यामुळे ती मागधी भाषा आहे. डॉ. रीज डेविडच्या मते पाली कोसल देशाची भाषा आहे. कारण भगवान बुद्ध कोसल देशाच्या अंतर्गत शाक्य जनपदाचे रहिवासी होते त्यामुळे त्यांनी याच भाषेत उपदेश दिले.

वेस्टर गार्ड आणि ईकुहन यांच्या मतानुसार पाली उज्जयीनीची भाषा होती. १) गिरणार (गुजरात) चे अशोकचे शीलालेख आणि पालीत सर्वाधिक साम्य आहे. २) कुमार भिक्षु महेंद्र ज्यांनी श्रीलंकेत बौद्ध धम्माचा प्रचार केला आणि पाली त्रिपिटक श्रीलंकेत पोहचविले त्यांचीही मातृभाषा पालीच होती.

स्टेन कोनो आणि आर.ओ.फ्रेंकच्या मते पाली विध्यप्रदेशाची भाषा होती. कारण गिरणार शिलालेखाचा बराच साम्य आहे. तसेच पैशाची भाषा विध्यप्रदेश उज्जयीनीच्या आसपास बोलल्या जात होती त्यामुळे त्याची मातृभाषा होती. डॉ. ओल्डनबर्ग आणि ई. मुलरच्या मते पाली भाषेचा उगम कलिंग मधून लंकेत धम्मउपदेश होत होता. कलिंगच्या लोकांनी लंकेत जाऊन धम्मउपदेश केला, त्यामुळे त्यांची मातृभाषा पालीच होती.^४

वरील सर्व विद्वानांच्या मते पाली भाषा जिचा पूर्वीचा मागधी आहे, ती मगध ची भाषा होती. मगधातील वज्जी लोकांनी हीच भाषा आपल्या बोलचाली करिता स्वीकारली होती. कारण तथागत बुद्ध कोशल प्रदेशातील असल्या कारणाने मगध-कोशल जाने येणे, उठणे बसणे असा रिती-रिवाज असल्या कारणाने तथागत बुद्ध उपदेश मगध आणि कोशल प्रदेशात त्यांचे उपदेश वारंवार होत असत. त्यामुळे मगधातील लोकांनी त्या भाषेला स्वीकारले त्यामुळे मागधी असे नाव पडले असावे. मागधी म्हणजेच आता बोलल्या जाणारी पाली भाषा आहे.

बुद्धांनी पाच भिक्षुपासून धम्माची स्थापना केली. त्यांनी ४५ वर्षेपर्यंत धम्मप्रचार केला. देशविदेशात धम्मप्रचारसाठी शिष्य पाठवले प्रथम धम्मचक्र प्रवर्तनामध्ये त्यांनी पंचवर्गीय भिक्षुणा धम्मचा उपदेश दिला. बुद्धांची शिकवणच तृष्णा मुक्त जीवनपद्धतीची होती.त्यांनी पाली भाषेतच उपदेश दिले. तथागत बुद्धांच्या परिनिर्वाणानंतर तीन संगीती झाल्या. त्या संगीतीमध्ये त्रिपिटक उदयास आले. सुत्तपिटक विनयपिटक, चार आर्यसत्य, मध्यम मार्ग, प्रतित्यसनुवाद, अष्टांगिकमार्ग, ब्रम्हविहार विपश्यना साधना, त्यांच्या धम्माचा आवश्यक अंग होता.^५

विनय पिटकामध्ये आचारण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. नीती नियमाची मार्गदर्शक तत्वे आहेत, कसे वागावे, काय करावे काय करू नये, या प्रकारे नियम आहेत. सुत्तपिटकात वैचारिकता दिलेली आहे. अनेक ब्राम्हण भगवान बुद्धांचे उपदेश ऐकून धम्माला शरण गेलेले आहेत. भगवान बुद्धांचे उपदेश नीतीनीयमाला धरून

आहेत. नैतिकता आणि सामाजिक समता बुद्धतत्वज्ञानातील पाली साहित्यात स्पष्ट आहे. मझ्झिमनिकायात वासेट्टसुत्तात जाती भेदाचे खंडण केलेले आहे. अनेक ब्राम्हण तथागताचे उपासक झालेले आहेत.^६

पाली साहित्यातील अभिधम्म पिटकामध्ये दार्शनिकता आणि मनोविज्ञानाचे उपदेश गौतम बुद्धांनी दिलेले आहेत. समजण्यापेक्षा आचरणाला महत्व दिलेले आहे. ते अतिशय गंभीर उपदेश दिलेले आहेत. मिलिंदपज्जह (मिलिंद प्रश्न) हा ग्रंथ अतिशय महत्वाचा आहे. नागसेन आणि मिलिंद यांच्यातील संवाद आहे.^७ भिक्षु नागसेन आणि राजा मिनांडर यांच्या मधील प्रश्नोत्तरचा हा ग्रंथ आहे. राजा मिलिंद प्रश्न विचारतो. त्यांचे समाधानकारक उत्तर बौद्ध भिक्षु देतो. तार्किक दृष्ट्या महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. बौद्ध भिक्षुच्या उत्तराने राजा मिनांडर बुद्ध धम्माला शरण जातो. हे अतिशय महत्वपूर्ण संवाद आहे. दार्शनिक दृष्ट्या महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे.

खुद्दक पाठ त्रिपिटकातील ग्रंथ आहे. त्यात विद्यार्थी तसेच गृहस्थासाठी दैनिक पाठ आहे. सिंहल मध्ये खुद्दक पाठाचा आदर केला जातो सरणतय आहे, बुद्धाला शरण, धम्माला शरण जातो, तसेच त्यांच्या संघाला शरण जातो. दहा सिखापद आहे. १)जीवहिंसा, २) चोरी, ३) व्यभिचार, ४)असत्य भाषण, ५)मद्यपान, ६)अवेळी भोजन, ७) नृत्यगीत, ८)माला गन्ध विलेपन, ९) उंच बेड वर न झोपणे, १०) सोने आणि चांदी ग्रहण न करणे.^८

पाली साहित्यात नैतिक दृष्ट्या सामाजिक परिवर्तन करिता भगवान बुद्धांनी त्रिशरण पंचशील दहाशीलचे पालन करण्याकरिता सांगितलेले आहे. ते खुद्दक पाठ ग्रंथात संकलित केलेले आहे. बुद्धांनी यातील मौखिकपणे त्यांना उपदेश दिलेले आहे. महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या शिष्यांची संगीती द्वारे त्रिपिटकात संकलन केलेले आहे. पाली साहित्य हे समाज परिवर्तनाचे साहित्य आहे. असे यावरून कळते. महामंगल सुत्त, रतनसुत्त नैतिकतेच्या दृष्टीने पाली साहित्यात महत्वाचे आहेत.

धम्मपद हा पाली साहित्यात अतिशय महत्वाचा आहे. धम्मपद इतर देशात देखील त्याचे पारायण होते. बर्मा, स्याम कंबोडिया, लाओस, सिंहल, या देशात धम्मपद कठस्थ होते, प्रत्येक भिक्षु करिता आवश्यक आहे. बुद्ध उपदेशाचा धम्मपदापेक्षा सुंदर ग्रंथ पाली साहित्यात नाही. नैतिक दृष्ट्या गंभीर व सौंदर्यपूर्ण ग्रंथ आहे.^९

सुखी बुद्धानं उपादो, सुखा सद्धम्मदेसना।

सुखा संघस्स सामग्गी, समग्गानं तपो सुखो ॥^{१०}

अर्थ – बुद्धांचा जन्म सुखकारक आहे. सद्धमाचा उपदेश सुखकारक आहे. संघाची एकता एकसंघ राहणे सुखदायक आहे. सर्वांनी मिळून प्रयत्न करणे सुखदायक आहे.

धम्मपद पाली साहित्यात साहित्यिक दृष्टीकोन नीतीपर ग्रंथ आहे. आचरणाच्या दृष्टीने करुणा, मैत्री, समता, अहिंसा जीवनातील मूल्य जपणारा ग्रंथ आहे. बुद्धांच्या शिक्षाचा संकलित ग्रंथ आहे. त्यामुळेच जगातील कानाकोपऱ्यात पाली साहित्याचे भाषिक दृष्ट्याच नाही तर आचरण सुद्धा केल्या जातो. बुद्धांच्या नीतीपर गाथा ह्या ग्रंथात अद्वितीय आहे. समाज परिवर्तनाचे मुख्य भंडार आहे. कबीरच्या मते संस्कृत 'कूप जल' आणि पाली भाषा 'बहता नीर'^{११} असा त्यांनी पाली साहित्याच्या इतिहासात म्हटलेले आहे. त्यामुळे पाली भाषेचे महत्व किती असावे हे लक्षात घेण्या सारखे आहे. वैदिक काळापासून तर वर्तमान काळ आणि आधुनिक काळात देखील पाली भाषेचे महत्व समाज परिवर्तनाकरिता असल्याचे कळते.

न जच्चा वसलो होति, नं जच्चा होति ब्राम्हणो।

कम्मुणा वसलो होती, कम्मुना होति ब्राम्हणो ॥^{१२}

अर्थ – जन्माने वृषल होत नाही व जन्माने ब्राम्हण होत नाही. कर्माने वृषल होतो व कर्माने ब्राम्हण होतो. पाली साहित्याला नितीधर्म म्हटलेले आहे. पाली साहित्याचे नैतिक दृष्ट्या उच्चतम स्थान आहे. पाली साहित्याला भारतीय भाषेमध्ये महत्वाचे स्थान आहे. पाली साहित्यात नितीमत्ता जागृत ठेऊन तथागत बुद्धांनी सामाजिक, धार्मिक विकास व्हावा या करिता त्यांनी उपदेश दिला. आणि त्यांच्या अनुयायांनी आपल्या अंगी उतरविला. म्हणूनच बुद्ध म्हणतात जन्माने ब्राम्हण नाही तर कर्माने ब्राम्हण होतो. भगवान बुद्धांनी आपल्या साहित्यात कर्म सिद्धतावर विश्वास ठेवलेला आहे हे पाली साहित्याचे महत्वाचे उदाहरण आहे. थेरगाथा बुद्धकालीन भिक्षु आणि भिक्षुणी पद्यबद्ध जीवन संस्मरण आहे. निर्वाणाच्या प्राप्तीमुळे शांत झालेल्या थेराची गाथा मधून शांतीचे अद्भुत चित्रण होते. जीवनातील दुःखाचे निराकरण झाल्यानंतर सुखाने जीवन जगतानाचे विशद करताना म्हणतात

नाभिनन्दामि मरणं नाभिनन्दामि जीवीत।^{१३}

अर्थ – आता मला मरणाची इच्छा नाही ना जीवीत राहण्याची इच्छा नाही. बुद्धांच्या धम्माला शरण गेल्यानंतर ते तृष्णा मुक्त होऊन निर्वाण प्राप्त करून जीवन जगतात . बुद्ध धम्म हा विशुद्ध आहे त्यामुळे बुद्धांनी त्यांना तृष्णा मुक्तीचा उपदेश दिला. ते आपल्या सुखी जीवनाचे रहस्य म्हणजेच बुद्धांचा धम्म असे सांगतात . थेरगाथेत भिक्षु आपल्या सुखी जीवनाचे रहस्य सांगतात पाली साहित्य नुसते भाषा शिकण्याचे साहित्य नाही तर मानवी समस्यांचे समाधान करण्याचे साहित्य आहे. बुद्धांची शिकवणच समता, स्वातंत्र्य, न्याय लोकाभिमुख समाजापर्यंत परिवर्तन

घडविणारे साहित्य आहे. थेरिगाथा स्त्रीमुक्तीचा आंध्यहंकार आहे. थेरी म्हणजे स्थविरी. स्त्रियांचा तथागथांनी संघात प्रवेश घेऊन त्यांच्यात सामाजिक धार्मिक स्थिती सुधारल्याचे भिक्षुणी सांगतात. आपले पूर्वीचे दुःख आणि संघात प्रवेश घेतल्यानंतरचे अनुभव व्यक्त करताना दिसतात.

**बहुनं वत अत्याय, माया जनयि गोतमं ।
व्याधिमरणतुत्रानं, दुक्खक्खन्ध व्यपानुदि'ति ॥^{१४}**

अर्थ – बहुजनांच्या कल्याणकरिता महामायेने सिद्धार्थ गौतमाला जन्म दिला. व्याधी मरणातून, दुःखातून बाहेर काढले.

पाली साहित्यात थेरी गाथा हा स्त्रियांच्या मुक्तीचा दस्तावेज आहे. भगवान बुद्धांनी स्त्री-पुरुष असा कोणताही भेद केला नाही. त्यांनी आपल्या संघात स्त्रियांना प्रवेश देऊन स्त्री स्वातंत्र्याचा मार्ग खुला करून दिला. हे पाली साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे.

जातक कथेत छोट्या छोट्या कथा केलेल्या आहेत. त्या समजून आचरणाच्या दृष्टीने महत्वाच्या आहेत. पाली साहित्यात जातक कथा मूल्याधिष्ठीत समाज प्रबोधनाकरिता महत्वाचा आहेत. जातक अट्टकथेतील मनोरंजक आणि बोधप्रद कथा मुलामुलींच्या वाचनात येऊन प्राचीन समाजस्थितीचे त्यांना सहजा सहजी ज्ञान व्हावे आणि बोधिसत्त्वाच्या सद्गुणांच्या अनुकरणाने आत्मोन्नती करता यावी.^{१५} याकरिता पाली साहित्यात जातक कथा लिहिल्या गेल्या आहेत.

बौद्ध धर्म भिक्षु धर्म आहे. येते भेदभाव नाही. श्रमण, भिक्षु, ब्राम्हण, भंगी, मग तो कोणीही असो. सारे एक आहेत. माझ्या संघात येण्यापूर्वी नदी, नाला मग नाव कोणतेही असो, यमुना ब्रम्हपुत्रा, गंगा, गोदावरी कोणतीही नदी असो ह्या सर्व नद्या आपल्या प्रांतातून सागरास मिळतात, त्याचे पाणी एक झाले की हे पाणी मग सांगता येणार नाही की हे यमुनेचे की हे गंगेचे की हे गोदावरीचे, तेव्हा माझा संघ महासागरा सारखा आहे. जात-पात नाही, तुम्ही एक आहात.^{१६}

बौद्ध धम्मा विषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षा घेतल्यानंतर ते म्हणतात बुद्ध धम्म जगातील इतर धर्मापेक्षा वेगळा आहे. त्यात जात, धर्म, पंथ, भेद, अंधश्रद्धा असे काहीही नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना तसेच अनेक लोकांना जातीभेदाचे चटके सोसावे लागले. त्यामुळे त्यांनी जगातील प्रमुख धर्मांचा अभ्यास केला आणि बौद्ध धर्म असा एक धर्म आहे की त्यात समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, सामाजिक न्याय आहे. यामुळेच त्यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ साली बुद्ध धम्माची दिक्षा आपल्या ५ लाख पेक्षा जास्त अनुयाया बरोबर नागपुर येथील पवित्र दिक्षाभूमी येथे घेतली. त्यामुळे त्यांची जातीभेदतून मुक्तता झाली. स्वतंत्र बौद्ध धर्माचे अनुयायी झाले.

संशोधन पद्धती आणि चर्चा -

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये ऐतिहासिक विश्लेषण पद्धती आणि वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. तसेच पाली साहित्यातील ग्रंथाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. तसेच प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोत उपयोगात आणलेले आहे. सामाजिक, संस्कृतिक, आध्यात्मिक गोष्टीचा यात शोध घेण्यात आलेला आहे. बौद्ध साहित्याचा वापर करून साधक-बाधक चर्चा केलेली आहे.

पाली साहित्याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टीकोण-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५६ साली बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतल्यानंतर त्यांनी पाली साहित्यातील बुद्धवंदना, त्रीशरण पंचशील यांचा दिक्षेवेळी आपल्या अनुयायां सोबत शपथ घेतली. त्यामुळे पाली साहित्य हे बुद्ध धर्माचे प्रमुख साहित्य आहे हे येथील लोकांना कळले. प्रथम दिक्षा भगवान बुद्धांनी दिल्यानंतर अशोकाने दिक्षा घेतली आणि नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुनरुद्ध जीवित केलेल्या धम्माचा मार्ग लोकांपर्यंत पोहचविला. त्यांनी बुद्ध आणि त्यांचा धम्म हा ग्रंथ लिहून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय ह्यांचा त्यात प्रकर्षाने उपयोग केला. कारण बुद्धांचा धम्म काय आहे हे लोकांपर्यंत पोहचविले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे तत्वचिंतक समाज प्रबोधन तसेच दुरदृष्टीने पहाणारे होते. समाजक्रांतीचे जनक होते. त्यांनी पाली साहित्याच सखोल अभ्यास केला. त्यांचा पाली साहित्याचा शब्दकोश हा ग्रंथ आज पाली अभ्यासक अभ्यासाकरिता उपयोगात आणताना दिसतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खऱ्या अर्थाने धम्मदीक्षा घेऊन पाली भाषेचा प्रचार आणि प्रसारात महत्वाचे योगदान केले. तथागताचा धम्म विज्ञाननिष्ठ आहे, चिंतनात्मक आहे, विज्ञानवादी आहे. तसेच समाज सुधारण्याकरिता परिवर्तनशील आहे. असे त्यांना कळले. २० व्या शतकात आमुलाग्र बदल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे पाली साहित्याचा झाला. अंधश्रद्धा दैववाद, असे सर्व नाकारून परिवर्तनवाद, बुद्धीप्रामाण्यवादाचा विचार पाली साहित्यात आहे. ते सर्व लोकाभिमुख करावे असा त्यांचा मानस ठरला. त्यांना चळवळीकरिता पाली साहित्य आधारस्तंभ ठरले. त्यांना पाली साहित्य केवळ धम्मदीक्षा न ठरविता विकासाचे साधण ठरले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षा घेतल्यामुळे त्यांनी पाली साहित्य (भाषा) बौद्ध साहित्याची

भाषा ह्याचे अनेक ठिकाणी अभ्यास केंद्र सुरू झाले. नागपुर, वर्धा, पुणे, मुंबई, भंडारा, चंद्रपुर, परभणी, धुळे, औरंगाबाद, लातूर, अनेक ठिकाणी शाळा कॉलेज मध्ये पाली भाषेचे अध्ययन मोठ्या संख्येने करताना विद्यार्थी दिसत आहेत. विद्यापीठामध्ये पाली आणि बौद्ध अध्ययन केंद्राचे स्वतंत्रपणे विभाग अस्तित्वात आहेत. आज अनेक विद्यार्थी बौद्ध तत्वज्ञानावर संशोधन करित आहेत. कित्येक शोध निबंधाचे लेखन होताना दिसते. चर्चा सत्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर अनेक विद्वान आजही त्यांच्या कार्याला समोर नेत आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीतून सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक विचार स्पष्ट होतांना दिसतात. जास्तीत जास्त शोध बुद्धिज्ञान मध्ये झालेले आहेत. शोध साहित्यकरिता पाली साहित्यात फार वाटा आहेत. एवढे विशाल पाली भाषेचे साहित्य भंडार उपलब्ध आहे. डॉ. आंबेडकरानी बौद्ध धम्म स्वीकारल्यामुळे पाली साहित्याला नवजीवन मिळाले. बौद्ध धम्म केवळ शिक्षणापुरते मर्यादित नाही तर मानवी जीवनात दुःख मुक्तीचा मार्ग नष्ट करण्याचे देखील विचार यात दिलेले आहेत. त्यामुळे पूर्वीचे पाली साहित्य यांचा अभ्यास करून कर्मकांड, जातीव्यवस्था तसेच अंधश्रद्धांचा शोध घेण्यासाठी पाली साहित्याचा अभ्यास करणे आजच्या विद्यार्थ्यांकरिता फार महत्वाचे आहे. इतिहासाचा मागोवा घेतला असता जातिभेद उचनिचता असा विचार ज्यांनी भारत भूमीवर पेरला तो नुसता स्वार्थपरायन असाच होता. निरनिराळ्या विद्वानांचे विचार आजदेखील समोर येऊ दिलेले दिसत नाही. बौद्ध विचाराना दडपून टाकून संस्कृत भाषेला समोर आणण्याचे कार्य नेहमी झालेले दिसून येते. पाली साहित्य बुद्धविचारांवर असून त्यात मैत्री, करुणा, अहिंसा, समता, स्वातंत्र, सामाजिक उत्थान अशा प्रकारचे पाली साहित्य आहे. आज डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने भारतात असलेल्या गावागावात विहाराच्या माध्यमातून पाली साहित्याचे पठन होताना पाहत आहोत. श्रीलंका, म्यानमार, लाओस, कंबोडिया अशा देशात बौद्ध साहित्याचा भरभराटीने विकास होताना दिसते. संस्कृत साहित्य पाहू जाता काही वर्गापुरता मर्यादित आहे. अशा प्रकारे भाषा मध्ये देखील भेदभावाची भावना पसरवलेली आहे. पाली साहित्याचा विकास करून मानवाला उंच मानेने जगण्याची प्रेरणा डॉ. आंबेडकरांनी दिली. डॉ. आंबेडकरांनी संविधानात देखील बुद्धांच्या धम्मातून घेतलेला आहे. आज लोकशाही तत्वावर लिहिलेले संविधानावर भारत देश चालत आहे. काही वर्ग जरी त्यावर टीका करत असला तरी अस्पृशता जातिभेद, मानवी हक्क देणारे संविधान आज तोलामोलाने कार्य करतांना दिसत आहे. बौद्ध धम्माला दुय्यम मानने म्हणजेच पाली साहित्याच दडपून ठेवणे होय. कारण बौद्ध साहित्य न्याय देणारे, सामाजिक परिवर्तनाचे, ऐतिहासिक तसेच मानवी विकासात भर घालणारे आहे.

प्राचीनतेकडून आधुनिकतेकडे पाली भाषेचे महत्व-

आधुनिक काळात अनागारिक धम्मपाल यांनी पाली भाषेला तसेच बौद्ध विचाराला लोकांपर्यंत नेले. त्यांनी बौद्ध धम्मासाठी आपले पूर्ण जीवनभर कार्य केले. जनसामान्यांपर्यंत बौद्ध विचार नेण्याचे कार्य अनागारिक धम्मपाल यांनी केले. धम्मानंद कोसंबी, राहुल सांकृत्यायन, भिक्षु धर्मरक्षित, भरतसिंह उपाध्याय, भिक्षु जगदीश काश्यप, डॉ. भदंत आनंद कौशलयायन यांनी पाली भाषेचा प्रचार प्रसार करण्याचे कार्य केले. त्यांना पाली भाषेतील ग्रंथाचे हिंदीत, मराठीत भाषांतर करून जनसामान्यांपर्यंत पाली भाषेला नेण्याचे कार्य केले. मराठी, हिन्दी, इंग्रजी, बंगाली, गुजराती अशा अनेक भाषेमध्ये पाली साहित्याचे अनुवाद झालेले आहेत. आज त्यांचे हिंदीत अनेक ग्रंथ रचना आहेत. अभ्यास करण्यासाठी सोयीचे झालेले आहे. त्यामुळेच पाली भाषा आधुनिक काळात महत्वाचे कार्य करीत असतांना सामान्यांपर्यंत बुद्धविचार गेलेले आपण बघत आहोत. चीन मधून भारतात बौद्ध धम्माचा अभ्यास करण्या करिता फा-हियान, ह्यु-एन-त्संग आणि इत्सिंग तसेच अनेक चीन प्रवासी बौद्ध धम्माच्या अभ्यासाकरिता समुद्रमार्गाने भारतात आले. त्यांनी अनेक ग्रंथ भारतातून चीन मध्ये समुद्रमार्गाने घेऊन गेले. आचार्य बुद्धदत्त, बुद्धघोष, धम्मपाल, आचार्य अनुरुद्ध यांनी अट्टकथा, टिका अनुटिका यांची निर्मिती करून मूळ त्रिपिटक समजण्यासाठी सोयीचे झाले. त्यांनी चौथ्या पाचव्या शतकात त्यांनी अट्टकथा साहित्याची निर्मिती केलेली आहे. त्यामुळे आज पाली साहित्य अभ्यासकांना अभ्यासा करिता सोपी झाले. पाली साहित्याचे व्याकरण, पाली शब्दकोश आज मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. अनेकांनी पाली साहित्याला बुद्धांची संदेश वाहिनी म्हटलेले आहे. कारण पाली साहित्य म्हणजेच बुद्धवचन आहे. पाली साहित्याचे रक्षण करणे आज महत्वाचे आहे. कारण पाली साहित्य हे तळागाळातील लोकांचे साहित्य आहे. भारताचा इतिहास विपुल प्रमाणात आहे. अशा प्राचीन पाली भाषेला बुद्धविचारांचा वारसा लाभलेला आहे. त्यामुळे आज पाली साहित्यात फार मोठ्या प्रमाणात संशोधन कार्यास वाव आहे. त्यामुळे अध्यापन, अध्ययन करणे गरजेचे आहे. आधुनिक भारतीय समाज घडविण्यासाठी पाली भाषेचे अध्ययन करणे महत्वाचे आहे. पाली भाषेला भारत सरकारने ३ ऑक्टोबर २०२४ मध्ये अभिजात दर्जा दिला. त्यावरून असे कळते की पाली भाषा अध्ययन अध्यापन फार मोठ्या प्रमाणात आहे. पाली भाषेला मानणारा वर्ग प्रचंड आहे. त्यामुळे भारत सरकारने पाली भाषेला अभिजात दर्जा देऊन प्रवाहाच्या मुख्य रेषेत आणले. अभिजात दर्जा मिळाला त्यामुळे तिचे किती महत्व आहे हे आपण समजू शकतो.

आज पाली भाषेचा विकास करण्याचा मार्ग खुला झाला. त्यामुळे पाली भाषाच नाही तर ती विकासाची भाषा आहे. जनसामान्यांना तिचे महत्व समजून विकासाची संधि उपलब्ध झाली. पाली भाषेला इतर अन्य भाषेपेक्षा जास्त महत्व प्राप्त झाले.

निष्कर्ष-

पाली भाषा ही बुद्धकाळाच्या पूर्वी पासून अस्तित्वात होती. जरी तिचे स्वरूप मौखिक होते, काळाच्या प्रवाहात तिला शिक्षणासाठी तिचे स्वरूप बदलत गेले. बुद्धांनी तिला उपदेश करण्यासाठी निवड केली. कारण ती त्यांच्या काळात त्यांची बोली होती. पाली भाषेला जनसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य बुद्धांपासून तर त्यांच्या शिष्यांनी प्रचार प्रसाराचे माध्यम बनविले. मनुष्य जेव्हा आपल्या गावात राहतो तेव्हा त्यांचे शेजारी, नातेवाईक तसेच इतर गावात संबंध असतात इकडून तिकडे त्यांचे जाणे, उठणे बसणे असते. त्यामुळे तो आपली भाषा इतरांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य करतो. तसेच पाली भाषेचे ही झाले. जरी गौतम बुद्ध कोशल प्रदेशात राहत असले तरी त्यांचे उठणे-बसणे मगध येथे होते त्यांनी मगध प्रदेशात धम्मउपदेश देणे सुरू केले त्यामुळे त्यांचे उपदेशाला मागधी भाषा असे म्हटले जाऊ लागले. कालांतराने मागधीचे पाली असे झाले. त्यामुळे गौतम बुद्धांनी दिलेल्या उपदेशाची भाषा कालांतराने पाली झाली. आज ती पाली म्हणून संबोधल्या जाते. पाली भाषा ही जनसामान्यांची भाषा . भगवान बुद्धांचा उपदेश सर्वसामान्यांकरिता होता. मानव हा त्यांचा धम्माचा मुख्य केंद्रबिंदु होता. तळागाळातील लोकांचे विकास करण्याचे कार्य गौतम बुद्धांनी केले. स्त्री-पुरुष असा भेदभाव त्यांनी केलेला नाही. त्यांनी पाली भाषेत करुणा, मैत्री, स्वातंत्र, समता, सामाजिक न्याय हे सर्व स्तरातील लोकांना दिले. सर्व मानव समान आहेत त्यांच्या विचाराचा वारसा होता. त्यामुळे पाली म्हणजेच बुद्धवचन म्हणून त्यांनी उपदेश केले. आज देखील समाज परिवर्तना करिता पाली भाषेला महत्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे तिला अभिजात दर्जा मिळालेला आहे. पाली भाषेचा वाचक वर्ग बराच मोठा आहे. पाली भाषेच संवर्धन करून तिच्या विकासाच्या वाटा तयार करणे आज महत्वाचे आहे.

संदर्भग्रंथसूची-

१. उपाध्याय, डॉ. भरतसिंह – 'पालि साहित्य क इतिहास', हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग (२०१३) पृ.२८.
२. काश्यप, भिक्षु जगदीश, 'पालि महाव्याकरण', सिद्धार्थ बुक्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण (२०२२), पृ.११.
३. उपाध्याय, डॉ. भरतसिंह – 'पालि साहित्य क इतिहास', हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग (२०१३) पृ.२९.
४. धर्मरक्षित, भिक्षु, 'पालि साहित्य का इतिहास', सिद्धार्थ बुक्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण (२०१८), पृ.२२,२३.
५. जैन भास्कर, डॉ. भागचंद्र, 'पाली भाषा और साहित्य क इतिहास', समन्वित प्राच्य शोध संस्थान, नागपुर (२०१६), पृ.१४३.
६. संकृत्यायन राहुल 'पालि साहित्य क इतिहास', सिद्धार्थ बुक्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण (२०२४), पृ.११०.
७. तेच, पृ.२०४.
८. उपाध्याय, डॉ. भरतसिंह – 'पालि साहित्य क इतिहास', हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग , इलाहाबाद (२०१३) पृ.२७२.
९. तेच, पृ.२८०.
१०. काश्यप, भिक्षु जगदीश सुटत्तपिटके खुद्दकनिकाये (खुद्दक पाठ- धम्मपद – इतिवृत्तक- सुत्तनिपात पालि), बिहार राजकीयेन पाली पकासेन मण्डलेन पकसिता, नवनालंदा महाविहरस्स नवनालंदा (२०१७), पृ.३५.
११. उपाध्याय, डॉ. भरतसिंह – 'पालि साहित्य क इतिहास', हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग (२०१३) पृ.६०.
१२. कोसंबी, प्रा.धर्मानंद, 'सुत्तनिपात' सुत्तपिटके खुद्दकनिकाये, प्रकाशक डॉ. अशोक गायकवाड, कौशल्या प्रकाशन, एन-११,सी-३/२४/३, हडको, औरंगाबाद, पृ.२१.
१३. उपाध्याय, डॉ. भरतसिंह – 'पालि साहित्य क इतिहास', हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग (२०१३) पृ.३१८.
१४. विमलकीर्ती, डॉ., 'थेरिगाथा', सम्यक प्रकाशन, पश्चिमपुरी, नई दिल्ली (२०११), पृ.१६३.
१५. कोसंबी धर्मानंद 'जातक कथा', नेहा प्रकाशन, नागपुर, २०२१, पृ.४.
१६. जाधव, डॉ. नरेंद्र, अनुवाद आणि संपादक 'बोल महामानवाचे', प्रकाशन बुलंद मिल, म्यूनिसिपल स्कूल, तळमजला, जे.के. सावंत मार्ग, यशवंत नाट्य मंदिर शेजारी, माटुंगा (प) मुंबई, ४०००१६.